

خط شجری

سید علی کسائی*

چکیده

خط شجری به عنوان قسمتی از علوم غریبه خطی رمزی است که در گذشته برای انتقال مخفیانه بعضی نوشته‌ها استفاده می‌شد و در حاشیه یا صفحه آخر برخی نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران مطالبی با این خط وجود دارد. این خط براساس حروف ابجد است و به دلیل شباهتش به درخت به خط شجری نامگذاری شده. خط عمودی و خطوط مایل شاخه گونه در طرفین نشانه حروف آن است. کلیدواژه: خط شجری، علوم غریبه، نسخه خطی، خط سروی، قلم شجری، قلم شجر، خط نخلی.

در کتابهای خطی علائمی شبیه حروف خط میخی دیده می‌شود که توجه خواننده را جلب می‌کند. این علائم که بعضاً در انتهای کتاب آمده است حاوی مطلبی است که از نظر نویسنده آن باید از فهم نا اهلان مخفی باشد. به همین دلیل مطالب رمز گونه و با این علائم نوشته شده است. این علائم خطوطی عمودی اند با خطوطی مایل همچون شاخه درخت که عمدتاً در دو طرف خطوط عمودی قرار دارند و با هم کلماتی را تشکیل دهند و براساس حروف ابجد بنا شده‌اند. مجموعه این علائم "خط شجری" را می‌سازند که خطی رمزی است و در علوم غریبه از آن سخن رفته است. این خط احتمالاً به دلیل شباهت نشانه‌های نوشتاری اش به درخت و به ویژه به سرو و به شجری یا سروی موسوم گردیده است. ضرورت فهم نوشته‌هایی اینچنینی برای شناسایی کتاب خطی و درک اینکه نظم و ارتباطی منطقی و اساسی در ساخت حروف این نوشته‌ها وجود دارد، نیاز به شناخت و معرفی خط شجری را آشکار می‌سازد.

در صفحه آخر یکی از کتب خطی کتابخانه ملی ایران^۱ با حروف شجری و حروف
معادل فارسی آن آمده است:
".... خداوند پیامرزد والدان کتاب نویس را بحق محمد و آل..."

نسخه‌شناسی / خط شجری

نمونه ۱ خط شجری

در آخر این نوشته حروف "ب ح ق م ح ل د" دیده می‌شود که با توجه به نامفهوم
بودن "بحق محلد" سه احتمال وجود دارد یک اینکه بحق محمد باشد یعنی بجای "م"

اشتباهها "ل" آورده شده و دوم اینکه "ل" مخفف آل و "م" مخفف محمد و منظور بحق محمد و آل محمد باشد و این در صورتی است که بپذیریم کاتب تعددا یا از روی تقیه و به رمز بجای حرف اول حرف آخر دو کلمه آل و محمد را برگزید که این احتمال بنظر قوی می‌نماید و سوم آنکه منظور عبارت دیگری باشد.

در صفحه آخر کتاب خطی دیگر^۲ (حاشیه ملا عبدالله و شرح شواهد سیوطی) ذکر

شده:

"... این کتاب حاشیه ملا..."

نمونه ۲ خط شجری

آینه‌نیرا

۱۸۸

البته با اینکه در ذیل حروف شجری مندرج در کتاب معادل آن‌ها نوشته شده اما ترکیب این حروف یعنی "ای نک تاب ح ا ش ی ه م ل ح ا ت ص ه و ق ف" به طور کامل مفهوم نیست و فقط قسمت اول آن یعنی "این کتاب حاشیه مل" که احتمالا اشاره به کتاب حاشیه ملا عبدالله است قابل فهم است و قسمت دوم به صورت رمز باقی مانده است. کاتب این حروف رمز در صفحات دیگر این کتاب هم از حروف و اعداد رمزی و همچنین حروف خط شجری استفاده کرده و خواسته است مطالبی را ثبت نماید. در رساله اول کتاب خطی دیگر^۳ که رساله‌ای در علم حروف است از این خط به نام قلم مشجر یاد شده است.

در کتاب خطی دیگر موسوم به مفاتیح الرموز این خط با نام قلم سرو معرفی شده است.^۴

نمونه ۴ خط شجری

خط شجری را فرهنگ معین این گونه معرفی کرده است:
"نوعی خط با حساب ابجد که آن را خط "نخلی" یا "سروی" هم نامند، زیرا حروف آن به شکل درخت یا سرو در می آید و شباهت به خط میخی دارد و بسته به توافق، طرفین خطوط مایل راست و چپ را شاخص کلمه یا حرف قرار می دهند، یعنی یک عمود کوچک رسم کنند و سپس مرتبه کلمه را در طرف چپ آن بوسیله خطوط مایل و کوچکی که خطوط عمودی را قطع می نماید تعیین می کنند و ممکن است مقام کلمه را طرف چپ و مقام حرف را طرف راست تعیین نمایند."^۵
فخرالدین نصیری امینی در کتاب گنجینه خطوط کلید رمزهای ۲۵ خط را تحت

عنوان مفتاح رموز ۲۵ قلم به نقل از نسخه العیون مغربی آورده که قلم شجری یکی از این اقلام است. در این کتاب می‌خوانیم این خطوط مفتاح و رموز اقلامی است که دانشمندان سلف برای مکتوم داشتن اسرار مخفیه از نااهلان ضمن آثارشان به ترتیب حروف ابث نگاشته‌اند. این اقلام از مقدمه ترجمه کتاب العیون ابی عبدالله مغربی برگرفته شده است که مشتمل است بر علم سیمیا و ریمیا و رساله عیون الحقایق و ایضاح الطرایق اثر ابوالقاسم احمد السماوی. قلم شجری در این ۲۵ قلم به عنوان قلم مسجد (دسقوس بدوس) معرفی شده است.^۶

نمونه ۵ خط شجری

همان گونه که می‌بینیم در این نمونه حروف شجری به ترتیب الفبا و نه به ترتیب حروف ابجد آمده است.

باید بین خط شجری و اصطلاحات رایج دیگر مانند خط کوفی شجری، و حروف شجری که در دانش تجوید قرآن بکار می‌رود تمایز قائل شد.

در انتهای خط کوفی شجری یا قلم کوفی مشجر، برگ یا شاخه و برگ دیده می‌شود و نشانه‌ای از رمز مانند خط شجری مشاهده نمی‌شود. نمونه‌هایی از این قلم را می‌توان در کتیبه بالای مناره مسجد قرمز ساوه دید.^۷

فلوری درباره قلم کوفی مشجر می‌نویسد:

خط کوفی شاخ و برگ دار (شجری): در این نوع رسم الخط هر حرفی به صورت برگ در آمده، گاهی اوقات این برگ در بالای حرف است و گاهی اوقات در پائین آن قرار دارد و بدین‌طریق هر حرفی نوعی تزیین شده است. از مساجد قاهره بخوبی می‌توان باین هنری برد. قدیمی‌ترین نمونه این خط در ایران در مسجد جامع نایین است که تاریخ آن باید در حدود سال ۹۰۰ باشد (تقریباً ۲۸۸ هجری)، (نمونه ۱ ضمیمه).^۸

محمدعلی عطار هروی (متوفای ۱۳۷۱) هم نمونه‌ای از خط شجری برگ دار را در اثر گنجینه خطوط خود خط کوفی، ثلث، ریحان، محقق، شجری، نسخ، نستعلیق و... را معرفی کرده است که همانطور که در تصویر (نمونه ۲ ضمیمه) دیده‌شود منظور از خط شجری در اثر این خطاط رسم الخط شجری برگ دار است.^۹

در سایت اینترنتی «ترنج» زیر عنوان «کلک‌های خط پارسی» آمده است:

کلک‌های خط پارسی شامل: اجازت، تعلیق، توقیع، ثلث، جلی، اجلی
دیوانی [دیوانی، رقاع (رقعه)، ریحانی، سنبلی، سیاق، شجری، شکسته، نستعلیق
خط شکسته نستعلیق و کوفی و محقق و معلی یا نسخ می‌باشد.^{۱۰}

محمد رضا سراجی در نوشته‌ای درباره تاریخ خطوط از خطوط اسلامی یاد می‌کند و پس از ذکر خط‌های کوفی، نسخ، نستعلیق و... خط شجری را در میان سایر خطوط اسلامی نام می‌برد.^{۱۱}

در گذشته بعضی این خط را در کنار سایر خطها یاد می‌گرفتند. در احوال سید محمد حسن نجفی معروف به آقا نجفی قوچانی به قلم خود آمده است که خطوط عربی و شکسته و خط شجری و رسم الخط و نصاب الصبیان و حساب و جمل و اعداد هندسی را در قوچان فرا گرفته است.^{۱۲}

در علم تجوید یا خوب خواندن قرآن از حروفی موسوم به شجری صحبت می‌شود اما این حروف غیر از خط شجری است. منظور از حروف شجری در دانش تجوید حرفهای "ش"، "ج" و "ی" است و این نامگذاری به دلیل تلفظشان از شجر که به معنی سقف دهان است، انجام شده است.

به نظر زینت بابک نسخه شناس خطی و رئیس اسبق بخش خطی کتابخانه ملی از این خط در تعیین نام کتاب و نام گذاری مباحث کتابهای علوم غریبه و در سنگ نوشته‌ها و کتیبه‌ها و امضای حاشیه نویس کتب خطی استفاده بسیاری شده است تا دیگران از مطالب رمزی و سری باخبر نشوند.

پرویز تناولی نویسنده کتاب طلسم گرافیک سنتی ایران می‌گوید: خط شجری از خطوطی است که صاحبان علوم غریبه و خفیه برای همگانی نشدن این علوم بکار می‌گرفتند و مطالب خود را می‌نوشتند.^{۱۳} وی در این زمینه می‌نویسد: حروف طلسمی یا لایقرائی (ناخوانا) مانند ابجد، همگانی و برای همه کس قابل درک نبود... از جمله خط شجر که حروف آن بوته مانند است و تعداد شاخه‌ها با حروف ابجد مطابقت دارد... وی تصویر (نمونه ۶) یک صفحه از منبع مورد استفاده خود را موسوم به کتاب طلسمات طمطم هندی آورده است که در آن آمده "قلم دوم را که خط شجر نامند کلمات را این طرف خط نویسند حروف را آن طرف خط به حساب حروف ابجد."^{۱۴}

البته نویسنده کتاب طلسم: گرافیک سنتی ایران سه کلمه سعفص، تخذ، ضظغ را به صورت سعفض، تخذ، صظغ طرح کرده است که حداقل لازم است در چاپ بعدی کتاب (چاپ سوم) این اشتباه را مرتفع سازد.^{۱۵}

مرتضی فرهادی در سخنرانی خود در همایش انسان شناسی هنر از بعضی نقوش قدیمی به عنوان نماد یاد کرد و اینکه خط شجری را به خاطرمان می آورد.^{۱۶} هوشنگ جاوید در مقاله‌ای زیر عنوان "هر دست بافته ایرانی ترانه‌ای است" از گونه‌های خط پنهان یا قلم پنهان مطالبی نوشته و ابراز داشته است: "یکی از گونه‌های این خط پنهان، قلم شجر (درخت) نام دارد و یکی از خطوطی است که بر کناره اکثر کتیبه‌های کهن ایران فرهنگی باستان نیز یافت می‌شود. زنان ایران این خط - نقش را سینه به سینه و بدون آموزش معنوی آن یاد گرفته و بر دست‌بافته‌های خود نقش زده‌اند، اما، متأسفانه علم خواندن آن را به فراموشی سپرده‌اند و فقط نقشی بر فرش می‌زنند بدون آنکه رمز درون آن را بدانند. قلم شجر به حساب حروف ابجد به شکل زیر نوشته می‌شود و یکی از زیباترین و کهن‌ترین خطهای پنهان ایران است که در نقوش پارچه‌ها و فرشهای دستباف به کار می‌رود و به صورت زیر نوشته می‌شود:

و واژه لا که به شکل‌های هم نوشته می‌شود و هم بسیار زیبا بر گوشه و کنار دستبافته‌های کهن، به‌ویژه، گلیمها و جاجیم‌ها نقش زده شده، حال اگر بحث‌های مونی رنگها را با این خطوط و سیستم مرکزگرایی یا دایرةالشمس، که در نقوش قالیها حرف اول را می‌زند، در هم آمیخته و بدان با آگاهی بیندیشیم می‌بینیم که چه ترانه زیبایی سروده شده که زیر پای ما سالهاست در سکوت برای ما زمزمه می‌شود و ما از شنیدن آن عاجزیم."^{۱۷}

ادوارد براون در سفرنامه یک سال در میان ایرانیان می‌نویسد:

ایرانی خطی می‌نویسند که موسوم به خط شجری یا خط سروی است زیرا حروف آن به شکل درخت یا سرو در می‌آید و شباهت به خط میخی دارد و این دیگر بسته به توافق دو طرف است که خطوط مایل راست و چپ را شاخص کلمه یا حرف قرار بدهند.^{۱۸}

وی در این زمینه ارتباطی بین حروف شجری و مکالمات مخفیانه در ایران برقرار کرده و در کتاب یادشده^{۱۹} می‌نویسد:

در اینجا بد نیست ذکری هم از مکالمات مخفیانه‌ای که در ایران رایج است بکنیم که روش و موارد استفاده آن را دوست ایرونی ام چند روز قبل از حرکتش به مشهد برایم توضیح داد. خوانندگانی که با زبان‌های ایرانی و عربی، ترکی و یا هندی آشنا می‌دانند که غیر از حروف عادی الفبای عربی، ترتیب دیگری به نام ابجد هست که بسیار قدیمی است. ترتیب حروف در روش ابجد توسط کلمات بی‌معنی ذیل به خاطر سپرده می‌شود: ابجد، هوز، حطی، کلمن، سعفس، قرشت، ثخذ، ضطغ. هر حرفی معادل عددی است: الف=۱، ب=۲، ج=۳، د=۴ و به همین ترتیب تا ی=۱۰، ک=۲۰، ل=۳۰ و به همین ترتیب تا ق=۱۰۰، ر=۲۰۰ و به همین ترتیب تا غ=۱۰۰۰. به عنوان مثال تاریخ مرگ شاعر معروف جامی را در این جمله آورده‌اند: "دود از خراسان برآمد". ارزش عددی خراسان (خ=۶۰۰، ر=۲۰۰، الف=۱، س=۶۰، الف=۱، ن=۵۰) معادل ۹۱۲ است. وقتی ارزش عددی دود (د=۴، و=۶، د=۴) یعنی ۱۴ را از آن کسر کنیم، تاریخ فوت شاعر، یعنی ۸۹۸ به دست می‌آید.

روش گفت‌وگوی مخفیانه که بالاتر ذکر شد، به این ترتیب است که ابتدا کلمه‌ای از حروف ابجد که حرف موردنظر در آن است را مشخص می‌کنیم و سپس محل حرف مورد نظر را در کلمه. هنگام مکالمه مخفیانه، دو ضربه نشان‌دهنده کلمه ابجد است و حرف موردنظر با تعدادی تک ضربه نشان داده می‌شود. ... مثلاً می‌خواهیم بگوییم "نام تو چیست؟". حروف این جمله عبارت‌اند از: ن - ا - م - ت - و - چ - ی - س - ت. حرف ن حرف چهارم از کلمه چهارم ابجد یعنی کلمن است، پس سه تا دو ضربه (برای ابجد و هوز و حطی که در نتیجه به کلمن می‌رسیم) و سپس چهار تک ضربه (برای نشان دادن حرف چهارم کلمه) آن مشخص می‌کنیم. سایر حروف هم به همین ترتیب مشخص می‌شود. اگر دو ضربه را با نقطه نشان دهیم جمله فوق این‌طور بیان می‌شود: ---... (ن). (الف) ---... (م) و الی آخر... راه‌هایی است که می‌توان به جای گوش با چشم دریافت کرد. طریقه‌ای هم برای نوشتن آن هست. به این ترتیب که هر حرف با یک خط عمودی و خطوط مایلی که در طرف راست کلمه موردنظر قرار می‌گیرد، نشان داده می‌شود و طرف چپ، جای حرف در کلمه است. این طرز نوشتن را به خاطر شکل آن، خط سروی یا خط شجری می‌نامند. جمله مورد نظر ما (نام تو چیست؟) به این

صورت نوشته می‌شود، از راست به چپ:

نام تو چیست

در بعضی از علوم غریبه مانند علم جفر به جای "پ چ ژ گ" که در حروف ابجد وجود ندارد به ترتیب از "ب ج ز و ک" و در طالع‌بینی از "ب ۲ ج ۳ ل ۷ ز ۲ ک" استفاده می‌شد.

همان گونه که در توضیحات فوق آمده است. این خط رمزی براساس حروف ابجد ساخته شده است. حروف ابجد که ۲۸ حرف است و شامل:

ا ب ج د ه و ز ح ط ی ک ل م ن س ع ف ص ق ر ش ت ث خ ذ ض ظ غ
در ۸ کلمه ظاهرا بی‌معنی: ابجد، هوز، حطی، کلمن، سعفص، قرشت، ثخذ، ضظغ گنجانده شده و به کار برده می‌شد.

حروف شجری براساس حروف ابجد و به همان ترتیب است که در این جا برابری حروف شجری را با حروف ابجد مشاهده می‌کنیم:

نمونه برابری

طبق نمونه برابری، یک نظم خاصی در ساخت هر حرف شجری یا هر درخت دیده می‌شود. شاخه سمت راست (غیر از حروف کلمه ابجد) نشانه کلمه و شاخه سمت چپ نشانه حرف است. در حروف "ابجد" هیچ شاخه‌ای در طرف راست نیست و این نشانه کلمه ابجد است. و به ترتیب از حرف اول تا چهارم از یک تا چهار شاخه در طرف چپ

قرار دارد. در حروف "هوز" یک شاخه در طرف راست نشانه کلمه هوز و شاخه‌های طرف چپ نشانه "ه و ز" است. در حروف "حطی" دو شاخه در طرف راست نشانه کلمه حطی و شاخه‌های سمت چپ به ترتیب نشانه سه حرف "ح ط ی" است. به همین ترتیب تا آخرین حرف این نظم برقرار است.

در ترتیب حروف ابجد ض قبل از ط قرار دارد و کلمه آخر ابجد "ضظغ" است. اما به ندرت از ط قبل از ض سخن رفته و کلمه آخر ندرتا به صورت ظضغ نوشته شده است. در نمونه‌های معرفی حروف ابجد و منابع فارسی از جمله لغت‌نامه دهخدا کلمه ضظغ آمده است. بنابراین مقدم بودن حرف ظ بر حرف ض که در معرفی قلم شجری در مقدمه ترجمه کتاب العیون مغربی آمده است و در نمونه ۵ خط شجری در این مقاله دیده می‌شود، امری نادر است.

در خاتمه به چند نکته در شناخت این خط پی می‌بریم. اول آنکه گذشتگان از ابزارهای مختلفی چون خط شجری برای حفظ اسرار خود استفاده می‌کردند و آن را به نسل بعد از خود یاد می‌دادند. دوم آنکه این حروف براساس حروف ابجد بنا شده است. سوم آنکه در ساخت این حروف نظمی خاص برقرار است و آن اینکه تعداد شاخه‌های طرف راست، کلمه و تعداد شاخه‌های طرف چپ، حرف را نشان می‌دهد.

پی‌نوشت‌ها

۱. نسخه شماره ۱۸۵۸۹، پشت برگ ۹۰.
۲. نسخه شماره ۱۸۵۸۸، پشت برگ ۷۵.
۳. نسخه شماره ۱۵۸۰۲، ص ۲۱.
۴. نسخه شماره ۱۲۳۵۹، روی برگ ۷.
۵. فرهنگ معین، ج ۲، ص ۲۰۳۰، واژه «شجری».
۶. گنجینه خطوط، ص ۲-۱۹۱.
7. <http://www.savehnama.com/mg.htm>
۸. خط کوفی تزئینی بر روی ظروف سفالین، از مقاله س. فلوری در کتاب هنرهای ایران، ترجمه و تلخیص: ب. برزین (فلوری)، س. "خط کوفی تزئینی بر روی ظروف سفالین". ترجمه و تلخیص پروین برزین. دوره ۱، ش ۸ (خرداد ۴۲): ۲۹-۳۵، تصویر، طرح).
۹. نمونه خطوط محمدعلی عطار موسوم به گنجینه خطوط در افغانستان. ص ۲۷.
10. <http://www.toranjnet.com>

11. <http://khattat.blogfa.com/post-21.aspx>

۱۲. سیاحت شرق یا سرنوشت ارواح پس از مرگ، ص ۱۰.

۱۳. روزنامه اعتماد ملی شماره ۲۳۸، ۵/۹/۸۵. برای اطلاعات بیشتر به کتاب طلسم گرافیک سنتی ایران (ص ۲۷) اثر این نویسنده که در سال ۱۳۸۵ چاپ دوم ۱۳۸۶ توسط انتشارات بن‌گاه در تهران منتشر شده مراجعه شود.

۱۴. طلسم: گرافیک سنتی ایران، ص ۲۶ و ۲۷.

۱۵. همان، ص ۲۴ و ۲۵.

۱۶. دومین همایش انسان‌شناسی هنر با عنوان "هنر قومی و وحدت ملی"، فرهنگستان هنر، ۴ آذر ۱۳۸۶.

17. <http://www.ircap.com/magentry.asp?id=4153>

18. <http://farhangi84.blogfa.com/post-431.aspx>

۱۹. یک سال در میان ایرانیان، ص ۴۰۸ و ۴۰۹.

منابع

سیاحت شرق یا سرنوشت ارواح پس از مرگ، آقاجفی قوچانی، اصفهان، گویا، چاپ سوم، ۱۳۷۷.
طلسم: گرافیک سنتی ایران، تناولی، پرویز، چاپ دوم، تهران، انتشارات بن‌گاه، ۱۳۸۶ ش.
«طلسم و... دیگر "هیچ"»، عاقبت به هیچ رسیدم، تناولی، پرویز»، براتی، پرویز، اعتماد ملی، ۵ آذر، شماره ۲۳۸، ۱۳۸۵ ش.

گنجینه خطوط علما اعلام و دانشمندان کرام و شعرای عظام و خوشنویسان چیره‌دست و معاصران، فخرالدین نصیری امینی، جلد اول، تهران، ۱۳۶۷ ش.

گنجینه خطوط در افغانستان، عطار هروی، محمدعلی، انتشارات یساولی، بی‌تا.

یک سال در میان ایرانیان، ادوارد براون، برگردان مانی صالحی، علامه، تهران، ماه ریز، ۱۳۸۱ ش.

ضمیمہ

(نمونہ ۱ قلم مشجر)

نسخہ شناسی / خط شجر

(نمونہ ۲ قلم مشجر)